

Az ELTE Egyetemi Könyvtár ősnymtatványtára

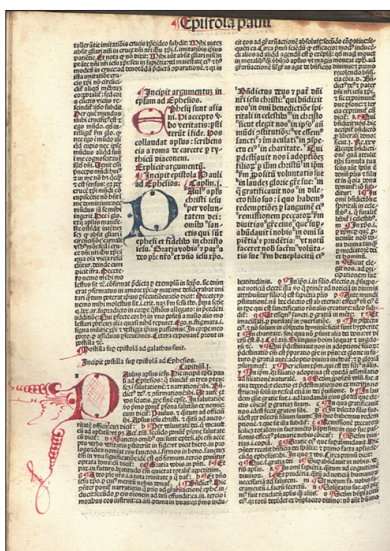
Az ősnymtatvány kifejezés eredete, használata

A latin „incunabulum” kifejezést egy német filológus, Bernhard Mallinckrodt (Mallinkrot, 1591–1664) használta először az 1640-ben Kölnben (typ. Kinchius) megjelent, *De ortu ac progressu artis typographicae dissertatio historica* című munkájában.¹ A megjelöléssel a legkorábbi, 1500 vége előtt készült nyomdatermékeket illette. Ősnymtatvány az a könyv vagy egyleveles kiadvány, amelyet az európai könyvnyomtatás feltalálása óta, azaz az 1450-es évek közepétől a XV. század végéig, pontosabban 1500. december 31-ig mozgatható betűkkel, szedés-sel-nyomással állítottak elő. Nem számítanak ősnymtatványnak az úgynevezett táblanyomatok, valamint a Kínában, Koreában és általában a Távol-Keleten ebben az időszakban sokszorosított munkák. Az 1500. december 31-i könyvészeti korszakhatár hosszú ideig vitatott volt, ugyanis egyrészt a kisebb, Alpoktól északra működő nyomdákban még 1520–1530 körül is kerültek ki olyan nyomtatványok, melyek tipográfiája ötven évvel korábbi sajátosságokat hordozott. Másrészt a velencei nyomtatványok már 1490 körül úgy készültek, mint a XVI. századi kiadványok, volt címlapjuk, levél- vagy lapszámozásuk, aránylag kevés rövidítéssel éltek és az előállításukhoz a korábban használt betűtípusoktól eltérően, jól olvasható antikva betűtípust használták.²

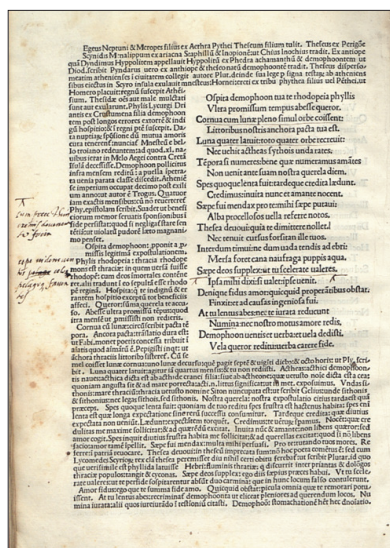
Gutenberg és első követői a gót misekönyvek betűit vették alapul a betűmetszéshez. Később, 1464-ben a strassburgi Adolf Rusch egy másik, a kódexekben kedvelt betűtípust választott a metszett betűk készítéséhez, az antikvát. A két betűtípus hamarosan az ősnymtatványok tartalmához igazodott: gót betűkkel általában a liturgikus és bibliai szövegeket nyomtatták ki, az antikvát pedig a klasszikus latin szövegekhez használták fel.

¹ A kötetből az ELTE Egyetemi Könyvtár nem őrizz példányt, Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtárban található meg a nyomtatvány a 302.718 jelzeten.

² E különbségek vezettek oda, hogy például a lipcsei Egyetemi Könyvtár incunabulum-katalógusa sokáig az itáliai ősnymtatványokat csak 1480-ig tartotta számon. Más ősnymtatvány-katalógusok ugyanakkor a reformáció évével, 1520-szal vagy 1550-nel zárták le az ősnymtatványok korát. Magyarországon például Récsey Viktor a pannonhalmi régi nyomtatványok katalógusa készítése kapcsán az 1536-os évet tekintette korszakhatárnak.

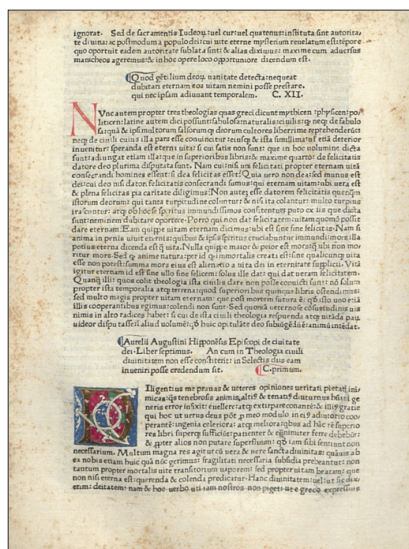
1. kēp. Gót betűs ősnymtatvány Biblia, Nürnberg, 1485, 235v Inc 278

2. kēp. Antikvával készült ősnymtatvány. Publius Ovidius Naso, Epistolae heroides, Velenzia, 1482, 4v Inc 128

Az ősnymtatványok világszerte a legdrágább dokumentumok közé tartoznak.³ Különleges értéküket nem elsősorban a tartalmuk határozza meg, közrejátszik benne a nyomdászattörténeti jelentőség, a régiség és az egyedivé tett állapot.

³ http://www.forumrarebooks.com/index.html?nav_id=1 (2015. november).

3. kép. Szent Ágoston, De civitate Dei, Roma, 1474, Inc 16

A legértékesebbek a könyvnyomtatás feltalálásához időben közelebb álló munkák.⁴ A XV. századi ősnymdákban becslések szerint mintegy 35.000 mű közel 500.000 példányban került ki. E becses nyomtatványok többi nyomdatermékkel elkülönített gyűjteményi kezelése a XVII. századtól követhető nyomon.

A legkorábbi ősnymtatványok könyvészeti sajátosságai

A XV. század második felének nyomdászai tudatosan törekedtek arra, hogy munkáik hasonlítsanak a középkori kézzel írott könyvekhez, a kódexekhez. Ennek érdekében a kódex-írás főbb betűtípusain (gót, antikva) kívül az ősnymdászok átvették a kódexekben használt rövidítéseket (abbreviatura) is, s ezek használatával biztosították a sorok azonos hosszúságát. A mintegy hatvan-nyolcvan általánosan használt rövidítés mellett kedveltek voltak a ligatúrák (közös matricára öntött kettős betűk) is.⁵ Az egyes kiadások példányszáma eleinte alacsony volt.

⁴ Kiemelkedően értékesek mindazok az ősnymtatványok, melyek egy-egy település vagy műhely első termékei közé tartoznak, továbbá az úgynevezett ritka, kis számban készült vagy fennmaradt kiadványok. A ritka kiadványok közül kiemelkednek mindazok az ősnymtatványok, amelyek mindössze egyetlen ismert példányban maradtak fenn (unikum példányok). Különösen értékesek továbbá a pergamenre nyomott, a középkori minta szerint kézzel díszített és az antik auktorok műveit tartalmazó kötetek.

⁵ További középkori „örökség” volt a széles margó, ami fennmaradt az „ősnymdászok” első generációi körében is; vagy ők, vagy a kötetek megvásárlói anyagi lehetőségeik függvényében díszíthették és köthették be a megvásárolt, sok esetben hajtogatás előtti (krúda) nyomtatott „könyveket”. Mindez azt jelenti, hogy az ősnymtatványokon – éppúgy, mint a kódexeken – általában különböző, minimálisan két személy dolgozott: a nyomdász és a kötet díszítéseit készítő

A példányszámok emelkedését elsősorban az ösztönözte, hogy egy-egy kötet teljes előállítási ára körülbelül egyharmada volt a korábbi kéziratos kódexekének. Címlapja, jobban mondva címlap-őse eleinte még nem volt az ősnymtatványoknak. Az első „címlap”-pal rendelkező ősnymtatványt Velencében készítették Nicolas Jenson nyomdájában (1485), nagyon rövid szöveget, a címet és a szerző nevét tartalmazta.⁶ Az ősnymtatványok – eltérően a mai nyomtatványoktól – olyan ívfüzetekből állnak, melyeknél az íveket egymásba helyezték.⁷ Nehéz és fáradságos munkafolyamat a kelendőbb művek újabb kiadásainak elkülönítése. Nem ritkák az ugyanazon kiadásokon belüli variánsok sem – ezek általában úgy keletkeztek, hogy a nyomás alatt egyúttal korrigálást is végeztek. Ha például egy ívből már kinyomtak száz példányt és ekkor fedezték fel a hibát, egyszerűen korrigálták, s így ugyanazon ív további példányai már részben eltértek az előbbiektől. Az ősnymtatványok sajátos könyvészeti megjelenése miatt feldolgozásuk körültekintő figyelmet kíván.⁸ A katalogizálás során érdemes tudományos kuta-

miniátor. Néhány évtizeddel a könyvnyomtatás feltalálása után a nyomdászok igyekeztek azzal „kiváltani” az illuminátorok munkáját, hogy fametszetes keretdísz és iniciálét nyomtattak a kötetek első, kezdő föliójának rectó oldalára, amit kézzel tovább lehetett díszíteni festéssel vagy rajzolással. A díszítés további lehetősége volt az úgynevezett rubrumozás (a bekezdések, illetve a mondatok kezdőbetűinek jelzése piros tintás áthúzással). Ezáltal – a kódexekhez hasonlóan – egy-egy ősnymtatvány-kiadás akár minden egyes példánya teljesen egyedivé válhatott. A kötetek e díszek, továbbá a kézműves gótikus és/vagy reneszánsz bőrkötések, azaz egyedi jellegzetességeik révén különböznek egymástól – bár ugyanabból a nyomdából kikerült, ugyanazon kiadású művek voltak.

⁶ A többi megjelenéssel kapcsolatos adatsor (szerző, cím, nyomdász, megrendelő, nyomtatási hely és idő) a nyomtatványok végére, az úgynevezett kolofonba került elhelyezésre. Az ősnymtatványok azonosítását jelentősen megnehezíti az a tény, hogy mintegy egyharmadukból hiányzik a kolofon.

⁷ A kézi sajtó korában később a hajtogatott íveket ettől eltérően folyamatosan egymás mellé helyezték. Az ősnymtatványoknak általában nincs lapszámozásuk, az ívfüzeteket viszont jelzésekkel látták el; legáltalánosabban az abc betűivel. A leveleket az ívfüzet közepéig római számokkal jelölték. A levelek és az ívek sorrendjét a lap alján őrszó (custos) jelezte. A nyomtatványok legtöbbször végén úgynevezett registrum található, amely útmutatót jelent az ívfüzetek sorrendjére vonatkozóan. A registrum terjedelme idővel lerövidült, végső változatában már csupán az ívfüzetek terjedelmét közölték benne (például: „omnes sunt quaterni, praeter c, e, f, g, qui sunt quinterni”). Egyes területeken az ilyen jellegű registrum nem terjedt el, helyette – például a német nyelvterületen – a tartalomjegyzék vagy a névmutatót nevezték registrumnak.

⁸ Címleírásuk teljesen eltér a „modern” könyvekétől: egy-egy ősnymtatványról általában két-féle címleírás készül, egy rövid és egy teljes, az előbbinél jelentősen hosszabb. A teljes címleírás tartalmazza a szerző nevét, általában középkori formában, elől a keresztnévvel. A szerzős ősnymtatványok jelentős részében nem tüntették fel a szerző nevét, ezt gondos odafigyeléssel és utánakereséssel lehet és kell megállapítani. A címek lehetnek rövidek vagy néha bőbeszédűen hosszúak. A felvétel során ezért az irodalomtörténetileg elfogadott cím-alak a mértékadó, mindenféle zárójel alkalmazása nélkül. Ez az alak esetenként egybeesik, azonos a kötetten megtalálható címmel. Az impresszum- adatok megszokott sorrendje (hely, nyomdász, év), esetenként kiegészül a kiadó nevével (a „pro” és az „impensis” megjelöléssel együtt). A terjedelem levélszámozással adható meg, melyet kiegészíthet a kollacionálás. A teljes leírás második részében betűhíven kell visszaadni a nyomtatvány címlapját, továbbá a nyomtatást tartalmazó első lapnak és a tulajdonképpeni szövegnek az első sorait, a második ívfüzet első sorát, valamint a kolofont. Minden esetben jelezni kell a példány csonkaságát, kézira-

tói szempontokat is érvényesíteni. Így elsősorban fontosnak tűnik megkeresni és rendszerezni mindazokat az „iratokat”, melyekben a konkrét műről érdemleges módon szó esik – például hasznos megvizsgálni a kötet használatát, eladását-megvételét, ajándékozását és hagyományozását.⁹

A legkorábbi Magyarországon készült ősnymtatványok

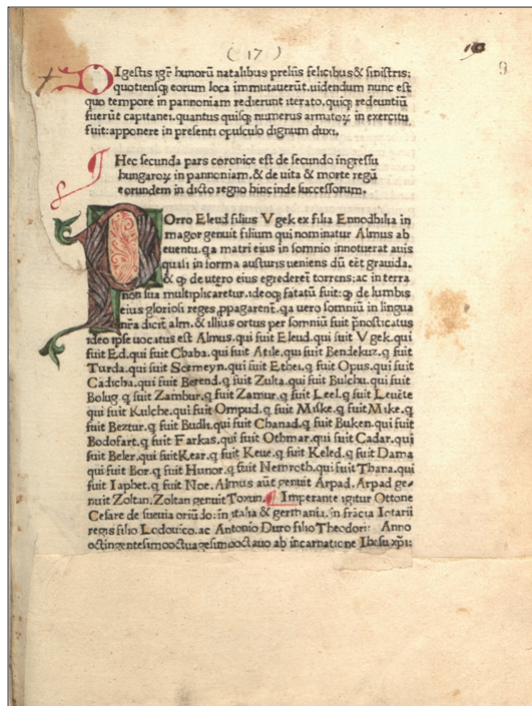
Jelenlegi ismereteink szerint nincs teljes terjedelmében magyar nyelvű ősnymtatvány. A XVIII. század végén Bartalis Antal jegényei plébános ugyan birtokolni vélt egy 1484-ben Nürnbergben kiadott magyar nyelvű nyomtatott éneket oratóiával együtt Szent István király jobb kezéről, s ezt a *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* első kötete – Szabó Károly hungaricum bibliográfiája első kötetét követve – függelékben (App. 4) közli is, de a bibliográfia – ugyanitt – a „nyomtatványra” vonatkozó szakirodalmat kronologikusan áttekintve, ezt a tételt „tévesen feltételezett”-nek minősítette.¹⁰ Az első Magyarországon kinyomtatott könyv latin

tos bejegyzéseit, díszítését és kötését. A megjegyzésben érdemes feltüntetni a műre vonatkozó fontosabb irodalmat is. Az ősnymtatványokat több, általában három-négy mértékadó ősnymtatvány bibliográfiában szükséges behasonlítani. A kolofon nélküli ősnymtatványok (az ősnymtatványok mintegy egyharmad része) azonosításakor az egyes ősnymdászokra jellemző betűfajták elkülönítése jelentheti a segítséget. Erre vonatkozóan Konrad Haebler (elődei, Henri Brodshaw és Robert Proctor munkáját felhasználva) megnyugtató tudományos módszert dolgozott ki, s az 'M' 101 alapformáját különítette el. Ezt kiegészítette a sorok nagyságával, húsz sor méretét alapul véve. A kolofon nélküli ősnymtatványok esetében először az 'M' betűt kell meghatározni, majd lemérni a húsz sor távolságát és a két adatot be kell hasonlítani a típusrepertóriumban. A vizsgálatot érdemes kiegészíteni az így meghatározott nyomdász egy másik ismert és már biztosan azonosított művével történő összevetéssel. A nem gót betűs, kolofon nélküli ősnymtatványok azonosítása az előbbinél nehezebb feladat, mivel az antikva betűknél sokkal kevesebb az egymástól való eltérés. Itt kiindulópontként a 'Qu' betű szolgál. Az így létre hozott antikva-repertórium a különleges formákkal együtt összesen húsz 'Qu' formát különít el, s ehhez megadja a 'h', az 'y' és néhány különleges, a nyomtatásban alkalmazott jel sajátosságát. A típus-meghatározás alapján következtetést lehet levonni a nyomtatvány keletkezési idejére is. Ez a módszer általában pontos eredményeket biztosít 1480 körül. Később, mivel az egyes ősnymda-műhelyek megvásárolták egymás betűkészletét, azokat többnyire átöntötték, s ennek következtében a sorméretek általában néhány milliméterrel megváltoztak, nehezebb a meghatározás. A lehetőség szerinti minél nagyobb pontosságra törekedve érdemes a vizsgálatot a vízjelek figyelembevételével és a nyomdák egyéb kiadványaival történő összevetésekkel kombinálni.

⁹ Az így előkerült források segítséget nyújtanak a könyvtörténeti sajátosságok megfogalmazására, melyek kiterjedhetnek a kor írásbeliségére, a könyvek kiadására és forgalmazására, iskola- és művelődéstörténeti következtetések levonására. Ezek a szempontok – következetesen érvényesítve – összekapcsolhatók más jellegű kutatásokkal, s segítségükkel lehetőség nyílik az ősnymdászat korának eruditív műveltségére, az európai szellemi áramlatok kölcsönhatására vonatkozó újabb és újabb megfigyelések megfogalmazására.

¹⁰ Ismételten áttanulmányozva az e „cantilená”-ra vonatkozó kibővített, jelenleg hozzáférhető teljes forrásanyagot, megállapíthatóvá vált, hogy a jegényei plébános tulajdonában nem egy 1484-ben megjelent ritka nyomtatvány volt, hanem néhány füzet a Szentjobb ereklyéről nagy példányszámban 1771-ben megjelent füzetes kiadványokból. Bartalis a XVIII. század végi általánosan divatos szövegarchaizálásokhoz hasonlóan megtévesztő módon archaizálta egy ilyen füzet

nyelvű. Ez a *Chronica Hungarorum* (GW 6686), amelyet – jelenlegi ismereteink szerint – egy Rómából Magyarországra hívott német nyomdász (akinek személye ma is ismeretlen), Andreas Hess nyomtatott 1473-ban.¹¹

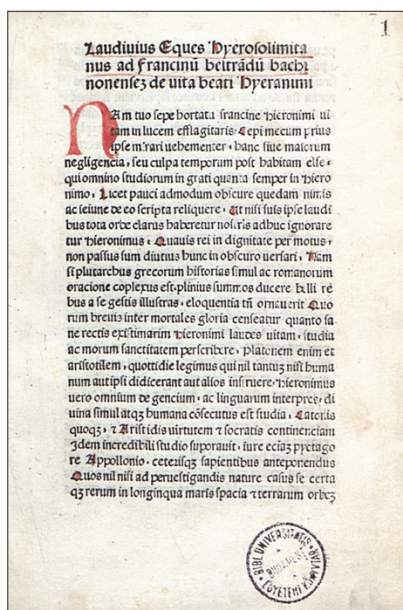
4. kép. *Chronica Ungarorum*, Buda, Andreas Hess, 1473, 9r

néhány sorát, s ezzel igyekezett egy újabb régi magyar nyelvemléket „létrehozni”, azaz koholni. Vö. Knapp Éva: *Egy tévesen feltételezett 1484-es magyar nyelvű nyomtatvány eszmetörténeti kapcsolatai a XVIII. század végén.* = Uő., *Libellus. Válogatott könyv- és könyvtártörténeti tanulmányok*, Budapest, Balassi Kiadó, 2007. 247–272.

¹¹ A címlap nélküli, Andreas Hess ajánlásával kezdődő („Ad [...] Ladislaum, praepositum ecclesiae Budensis, prothonotarium apostolicum, necnon vicecancellarium [...] regis Matthiae”) kiadvány Magyarország történetét tartalmazza. Egyrészt a XIV. században szerkesztett magyar krónika egy változatát, másrészt ennek kibővítését a nyomtatás idejéig történt eseményekkel. Két fő részből áll, az első huszonnégy fejezetben a hunok történetét, a második kettőszáznegyvenhat fejezetben a magyarok történetét beszéli el, mindegyik elején tartalomra utaló cím olvasható. A Budán, 1473 pünkösdjén Hess András sajtója alól kikerült első Magyarországon nyomtatott könyvvel a magyar ősnymondászat több országot is megelőzött, mert például Skandináviában vagy Angliában ennél később indultak az első ősnymondák. A Hess-nyomda valószínűleg az azon a helyen álló egykori épületben működött, ahol ma a budai várban tér őrzi a nevét. A *Chronica Hungarorum*-ból jelenleg összesen tíz példány ismert, ezek közül mindössze kettőt őriz magyarországi közgyűjtemény, egyet az Országos Széchényi Könyvtár, egy másikat a budapesti Egyetemi Könyvtár (ELTE Egyetemi Könyvtár). A nemzetközi ősnymondatvány irodalomban Michael Maittaire tett először 1733-ban említést a nyomtatványról az *Annales typographici* (IV, Amsterdam, 331) című munkájában.

A Hess-nyomda egy másik budai terméke is fennmaradt 1473-ból (*Leonardi Aretini in opusculum Magni Basilii de legendis poeticis incipit feliciter*, GW 3702) ennek megjelenése után azonban a tipográfia valószínűleg beszüntette tevékenységét.¹²

A második magyar ősnymda 1477–1480 között működött. Jelenleg négy itt készült nyomtatványt tart számon a szakirodalom (RMNy 3, 4, 5, 6). A nyomdáról még ma sincs semmiféle bővebb ismeret, elnevezése az egyik fennmaradt, itt készült mű címéből *Typographia Confessionalis*.¹³ Itt készült Laudivius Szent Jeromos életrajza is, melyből a világon jelenleg kizárólag a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz példányt.¹⁴

5. kép. Laudivius Zacchia, Vezzanensis, Vita beati Hieronimi, [In Hungaria, Typographia Confessionalis, 1477-1480?], 1r Inc 862

¹² Ez a címlap nélküli, negyedréti alakú, húsz levél terjedelmű munka erkölcsbölcséleti értékeket tartalmaz. A nyomtatványban Basilius Magnus *A fiatalokhoz* című művének latin fordítása és Xenophon *Szókratész védőbeszéde* (szintén latin nyelven) olvasható. A szakirodalom ezt a munkát tartotta hosszú ideig az első magyarországi ősnymotvatványnak, Fitz József azonban a *Chronica Hungarorum* előszavából megállapította, hogy a krónika volt valójában az első magyar földön kinyomtatott mű (Fitz József, *Hess András, a budai ősnymotvás*, Budapest, 1932. 132.).

¹³ A nyomda működéséhez kapcsolódik egy gyóntatói kézikönyv (Antoninus Florentinus, *Confessionale* GW 2108, RMNy 3), egy egykorú adat alapján feltételezhető német nyelvű politikai röpirat (RMNy 4).

¹⁴ További nyomtatványok e műhelyből: és egy, Johannes Han pozsonyi plébános nevének (aki a török elleni háború támogatására hirdetett búcsú egyik biztosa volt) feltüntetésével búcsú engedélyezését igazoló nyomtatvány, egy búcsúlevél űrlap (egyetlen példányát Pozsonyban – Vedecká knižnica mesta Bratislavy – őrzik, RMNy 6).

Ősnyomtatványok a budapesti Egyetemi Könyvtárban – (ELTE Egyetemi Könyvtár) különös tekintettel országos unikum példányokra

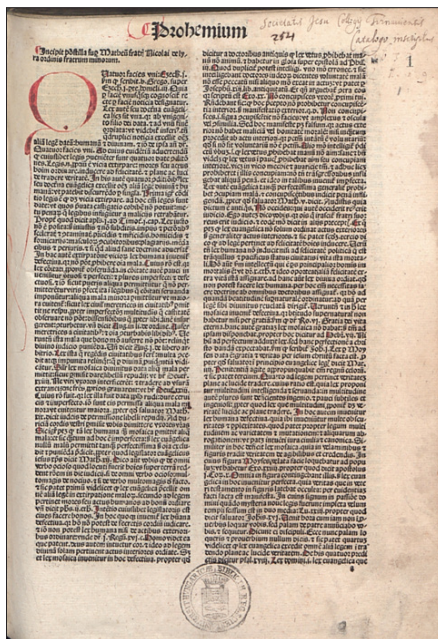
A könyvtár jogelődje, az első nagyszombati jezsuita könyvtár megalapításával (1561) és e könyvtár jogutódai révén jött létre az az országban egyedülálló ősnyomtatvány-gyűjtemény, mely évszázadokon át egészen a mai napig együtt maradt és folyamatosan bővült. A tár kiemelkedő jelentőségű abból a szempontból is, hogy állományát nem magángyűjtemény formájában, látványossággént gyűjtötték össze, hanem napi használatra, elsősorban oktatásra és tanulásra szánták. Fő jellegzetessége, hogy az eredeti állományt évszázadokon keresztül megőrizte a gyűjtemény. Ezt az állítást elsősorban a kötetekben megtalálható viszonylag sok bejegyzés, marginália bizonyítja. A tár történetére vonatkozó két fő forrás a kötetekben található egykori tulajdonosi bejegyzéseken kívül a könyvtár fennmaradt XVII. századi történeti katalógusai. A legrégebbi ősnyomtatvány-beszerzések az 1561 utáni évekből származnak.¹⁵ A gyűjteményt bővítő egyik nevezetes ősnyomtatványban, Thuróczi, *Chronica Hungarorum*-ában a következő bejegyzés olvasható: „donatus a Francisco Zabo 1590” – „Inscriptus Collegij Turociensis Societatis Jesu”.

6. kép. Thuróczy János, *Chronica Hungarorum*, Brno, Konrad Stahel et Matthias Preinlein, 1488; Inc. 338

¹⁵ Az ősnyomtatványok száma a könyvtár történetének kezdetétől folyamatosan gyarapodott. Dümmerth Dezső kutatási eredményét elfogadva, mai ismereteink szerint egy ősnyomtatvány (Inc. 256, Marcus Tullius Cicero, *Epistolae ad familiares*, Velence, 1487, A. de Paltaszichis – korábban egybekötve egy XVI. századi Cicero, *Epistolae ad familiares*, Párizs, 1557, apud Audoëneum Parvum, kiadással, Ant. 4297) a könyvtár legrégebben, 1586–1589 között beszerzett és máig folyamatosan használt és megőrzött kötete. Ez az egyik jogelőd könyvtárban, Turóc-Znióvárálján (ma Kláštor pod Znievom, Szlovákia) már használt kolligátum a jezsuita oktatásban a XVI. századi kezdetek óta Európa-szerte használt tankönyvnek számított. Legkorábbi tulajdonosi bejegyzése: „Societatis Jesu inscriptus Catalogus – Collegium Turocensis”. Később Vágsellyén egy újabb tulajdonosi bejegyzést írtak a kötetbe: „An[no] 1600. Selliensis”, melyet az egyetemalapítást megelőzően követett a „Tyrnaviensis 1632”.

Az ismeretlen nagyszombati Szabó Ferenc városi polgárt egy ismertebb nevezetes személy követi újabb ajándékozóként, Partinger Gáspár, aki nagyszombati városi tanácsstag volt, s őt ősnymotatvány kötettel, Nicolaus de Lyra ötkötetes Biblia-kommentárjával gazdagította 1616-ban az állományt.¹⁶

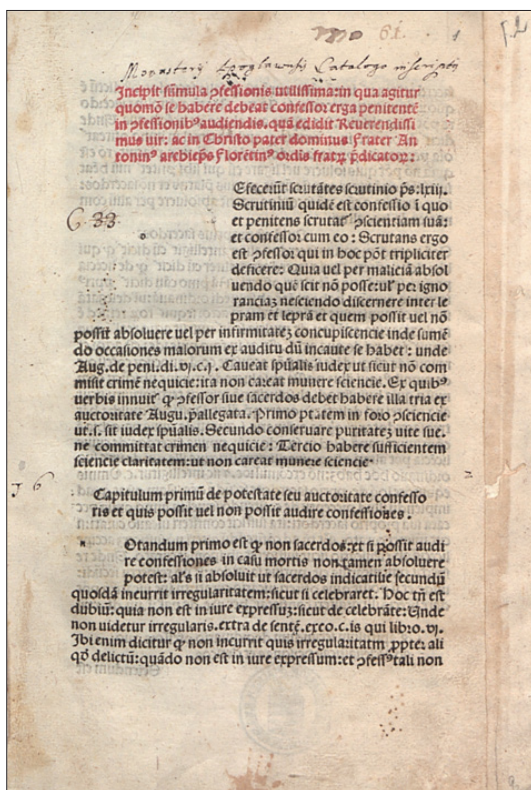

7. kép. Biblia, Nürnberg, 1485, 1r Inc274

Ezt az első hat ősnymotatványt továbbiak követték a nagyszombati egyetem megalapításáig (1635).¹⁷ Az egyetem megalapítása előtt a gyűjteménybe bekerült teológiai és egyházjogi ősnymotatványok mellett matematikai munka (Claudius Ptolomaeus, *Quadripartitum cum aliis tractatibus*) éppúgy megtalálható, mint az 1633-ban beszerzett, a második magyarországi ősnymotdából kikerült Antoninus Florentinus *Confessionale*ja.

¹⁶ Ennek a *Biblia. Cum postillis Nicolai de Lyra* [...] (Nürnberg, Anton Koberger, 1487) című műnek a címlapján első bejegyzésként az „Ex dono Dominij Caspari Partingeri Collegij Societatis Jesu Tyrnaviae 1616” szerepel, melyet a máig fennmaradt, legkorábbi nagyszombati kéziratos katalógusra történő utalás követ, az „Inscriptus Catalogo 1632. L[ittera] N. n[umero] 6. 7. 8. 9” formában.

¹⁷ Közülük a legrégebben megjelent nyomtatvány Franciscus de Platea *Opus restitutionum usurarum et excommunicationum* (Padova, Leonardus Achates, 1473) című munkája volt, melyet az első fennmaradt könyvtári katalógusban a „Francisci de Platea Opus restitutionum in folio corio rubro Paduae 1473” formában örökítettek meg. Jelenleg ebből a kiadásból a könyvtár nem őriz példányt, az egyetlen magyarországi példány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában található meg (jelzete ott: Inc. 518). Időben ezt követi Szent Ágoston *De civitate Dei* című művének két velencei kiadása (Gabriele di Pietro, 1475 – Inc. 25; Bonetus Locatellus, 1486/1487 – Inc. 221).

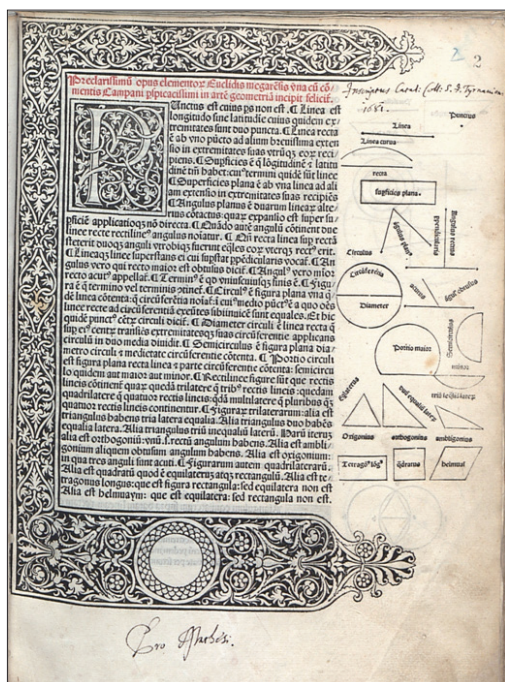

10. kép. Antoninus Florentinus, Confessionale, [In Hungaria, 1477], 1r Inc 45

1635 előtt összesen huszonhat ősnymtatványt őrzött a nagyszombati jezsuita könyvtár, melyek közül húsz ma is a gyűjtemény része. Valószínű, hogy két további is őriz a könyvtár, de ezeknek időközben megsérült a tulajdonosi bejegyzése. Azaz az ősnymtatványtár legrégebbi huszonhat kötetéből huszonkettőt közel 380 éve őriz a könyvtár.

A nagyszombati jezsuita egyetem megalapítását követően további ősnymtatványokkal gyarapodott az állomány.¹⁹ Kiemelem közülük az 1681-ben beszerzett Euklidesz *Elementa geometriá*t.

¹⁹ 1637-ben Armandus de Bellovisu *De declaratione difficultatum terminorum*át (Basel, 1491 – Inc. 418), 1690-ben Petrus Lombardus *Sententiarum libri quatuor*-ját (Nürnberg, Anton Koberger, 1491 – Inc. 424) és Michael de Dalen *Casus breues Decretalium*át (Strassburg, Georg Husner, 1493 – Inc. 470), 1692-ben Cassiodorus szoltármagyarázatait (Cassiodorus Senator, Flavius Magnus Aurelius, *Expositio Psalterii*, Basel, Johann Amerbach, 1491 – Inc. 425) szerezték be. Plinius *Historia naturalis*-ának 1491-ben megjelent velencei kiadása (Inc. 432) a nagyszombati jezsuita kollégium által megszerzett egyik Mária kongregáció könyvtárából került a jezsuita könyvtárba (az ajándékozó bejegyzés szerint Szomori Mátyás adta a kötetet a kongregációnak 1655-ben: „Sodalitatis B[eatae] V[irginis] Visitantis in Collegio Soc[ietatis] Jesu Tyrnav[ien]sis] 1655 dedit Dominus Mathias Szomori”).

11. kép. Euklides, Elementa geometria, Venezia, 1482, 2r Inc115

A jezsuita rend feloszlatásáig (1773) folyamatosan gazdagodott a könyvtár állománya ősnymtatványokkal, ezek kivétel nélkül használati könyvként és nem célzottan megvásárolt ritkaságként kerültek a gyűjteménybe. Az ősnymtatványtár legjelentősebb állomány-növekedése Mária Terézia, majd II. József szerzetesrendeket felosztó rendeleteinek köszönhető. A felosztott rendi könyvtárakból az uralkodó a bécsi udvari könyvtár elsőbbségének biztosítása után válogatási jogot adott a volt nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárának államosítása után Budára, majd Pestre költöztetett egyetemi könyvtárnak. A könyvtár a Magyarországon használt ősnymtatványok jelentős részének lett a gyűjtőhelye, több ritkaság is ezen az úton került be a könyvtári állományba.²⁰ Az ősnymtatványok állományadatát a XVIII. század utolsó negyede végén csak megközelítően lehet megbecsülni. Vértessy Miklós kutatásai alapján tudjuk, hogy a rendelkezésre álló források közül a kötetekben ma is megtalálható tulajdonosi bejegyzések alapján a nagyszombati volt jezsuita könyvtári ősnymtatványokon kívül 223 ősnymtatvány egykori őrzőhelye volt jezsuita gyűjtemény. Ezek megoszlása a proveniencia szerint a következő.

²⁰ Ilyen például a *Diurnale Argentinense* (Basel, Michael Wenssler, circa 1491 – Inc. 830), melyből a Gesamtkatalog der Wiegendrucke mindössze öt példányt tart számon, s ezek között a budapesti Egyetemi Könyvtár példánya variáns példány.

Hely	Kötetek száma
Besztercebánya	26
Eperjes	15
Fiume	12
Komárom	10
Lőcse	1
Pozsony	87
Selmecbánya	2
Sopron	28
Szokolca	3
Szatmár	2
Szepes	5
Trencsén	4
Turóc	3
Zsolna	2
Bécs, Pazmaneum	9
Egri egyházmegye bécsi S. J. papnevelde	11
Krems	1
Triest	2

A táblázatból nyilvánvaló, hogy a pozsonyi, a soproni és a besztecebányai jezsuita könyvtárakból került a legtöbb ősnymtatvány az államosított nagyszombati egyetem könyvtárába. A jelentős számú pozsonyi gyarapodás oka elsősorban abban kereshető, hogy e jezsuita könyvtár őrizte Mossóczi Zakariás nyitrai püspök XVI. századi gazdag magánkönyvtárának jelentős részét.²¹ Egy másik Vértesy által számba vett forrás Pray György *Index rarioruma* (I–II. kötet, Buda, 1780–1781). Pray összesen 179 ősnymtatványt vett be munkájába, közülük 88 kötetben található egykori jezsuita tulajdonosi bejegyzés. Ha e két, eltérő forrásból származó adathoz becslés alapján (30–40 kötet) hozzáadjuk a Pray által kihagyott ősnymtatványokat, illetve a tulajdonosi bejegyzést nem tartalmazó egykori jezsuita könyvtárakban őrzött XV. századi nyomtatványokat, az állományt 350 kötetre lehet becsülni.

A II. József által elrendelt rendfelosztások (1782–1786/88) következtében a felosztott 134 férfi és 6 női rendház könyvtárának állománya állami tulajdonba került. Vértesy András áttekintette a gyűjteménybe ekkor bekerült

²¹ Ismeretes, hogy Mossóczi 1587-ben sógorára, Kecskés Andrásra hagyta könyvtárát, akitől Kecskés János nagyszombati kanonokhoz került. Kecskés János saját könyvgyűjteményével együtt a pozsonyi jezsuitáknak ajándékozta el a Mossóczi-féle könyveket.

ősnymtatványok utolsó tulajdonosait, s megállapította, hogy a bejegyzések és a beragasztott exlibris-eket figyelembe véve az ősnymtatványok a következő rendektől származnak.²²

Szerzetesrend megnevezése	Ősnymtatványok száma /kötet
pálos	208
minorita + ferences	23
trinitárius	11
szervita	12
premontrei	6
karmelita	2
bencés	4

Teljes egészében egyedül a pálos rend könyvállományából származó ősnymtatványok találhatók meg a könyvtárban (208 kötet). Ezek egykori rendházankénti megoszlása – szintén Vértessy András nyomán – a következő.

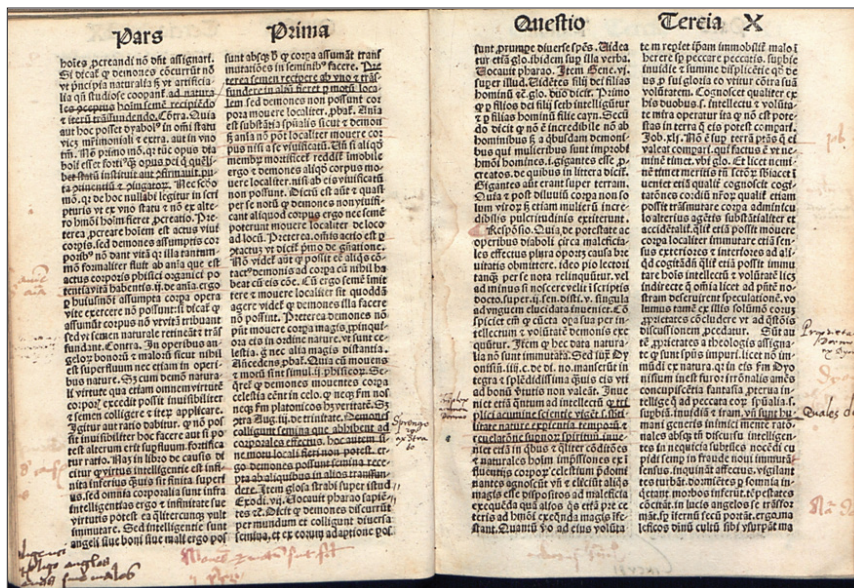
Pálos rendház	Ősnymtatványok száma /kötet
Csáktornya	25
Felsőelefánt	24
Lepoglava	49
Máriavölgy	20
Nagyszombat	8
Novi	11
Pest	31
Remete	11
Többi, kisebb rendházból összesen	29

Az ősnymtatványok korábbi tulajdonosainak figyelembevételével megrajzolhatóvá válik minden egyes, a gyűjteményben megőrzött ősnymtatvány története.

A II. József kori abolíció után a könyvtár ősnymtatványainak száma – becslés alapján – mintegy hatszáz kötet lehetett. Ez a mennyiség és a kötetek által képviselt minőség (a ritka és unikum példányok révén) egyedülálló volt az országban. Így például a legértékesebb, 1470 előtt készült ősnymtatványok száma négy (Inc. 789, 790, 867, 872). II. József 1785-ben rendeletet adott ki

²² A táblázatba foglalt adatok az egykori valóságot nem minden részletükben tükrözik, mivel egyrészt léteznek a kötetekben úgynevezett „rejtett” tulajdonosi bejegyzések is, másrészt például a pannonhalmi bencés apátságból beszállított ősnymtatványok a könyvtárból számba vett négy kötet kivételével visszakerültek Pannonhalmára. Az adatokat az is torzítja, hogy egyes szerzetesrendek nem minden felosztatott rendházból kerültek be az Egyetemi Könyvtárba az ősnymtatványok.

az abolíció révén bekerült másod- és többes példányok értékesítésére.²³ Ezek az árveréseken négy ősnymotatványt kínált megvásárlásra a könyvtár,²⁴ közülük egy, Jacobus Sprenger és Henricus Institoris híres, a boszorkányperek lefolytatói számára írt kézikönyvének, a *Malleus maleficarum* (Nürnberg, Anton Koberger, 1496, H *9246) többes példánya biztosan elkelt, harminc krajcárért.²⁵

12. kép. *Malleus maleficarum*, Nürnberg, 1496, Inc591

A könyvtár ősnymotatványai csak 1875 után kaptak egyedi jelzetet, amikor befejeződött az átköltözés a mai épületbe. A XV. századi nyomtatványok leválasztását az állományból, önálló gyűjteménnyé rendezését és katalogizálását Kudora

²³ A rendelet végrehajtása során 1787–1797 között hét árverést rendezett az Egyetemi Könyvtár és összesen 20.031 könyvet kínált eladásra, mely a további többes példányok figyelembevételével mintegy 25.000 kötet lehetett. Az árverések nyomtatott katalógusai (*Catalogus librorum, qui in Bibliotheca Universitatis Pestiensis publicae auctioni exponentur*, [hét füzet], Pest, 1778–1797) a könyvtár történetének becses forrásai, kutatásuk még éppen csak elkezdődött.

²⁴ Hain-számokkal kifejezve ezek a következők: H 3118, H 1249, H 5388, H 9246.

²⁵ A későbbi időszakban – annak ellenére, hogy 1802-ben I. Ferenc rendeletére a szerzetes-rendek részleges visszaállítása megtörtént, s e rendelet végrehajtási utasítása kötelezte az Egyetemi Könyvtárat a biztosan megállapítható korábbi tulajdonjog alapján a könyvek visszaállítását rendeknél történő visszaadására – még két árverést (1806, 1826) tartottak a könyvtár állományából. Az 1806-ban eladásra kijelölt ősnymotatványt (H 8562), Szent Jeromos leveleinek 1495. évi nürnbergi kiadását nem vásárolták meg, a műből jelenleg két példányt őriz a könyvtár (Inc 547, 548). 1826-ban összesen tizenkét ősnymotatványt adtak el, melyekből tizenegyet megvásároltak. Utóbbiakat a híres gyűjtő Jankovich Miklós (három kötet), a könyvtár első őre, Veszerle József (négy kötet) és J. B. Redl (négy kötet) szerezte meg.

Károly végezte el 1881-ig.²⁶ 1901-ben történt meg a tár újrendezése. Dedek Crescens Lajos 1–960 sorszámmal jelzette a gyűjteményt (953 mű = 972 kötet), melyben hét szám üresen maradt.²⁷ A nyomdakész katalógust 1907 óta szerette volna kiadni Ferenczy Zoltán igazgató, ezt azonban meghiúsította az I. világháború, s a kézírata ma lappang. A tár állománya 1945-ig további mintegy 110 kötettel gyarapodott, ezek jelentősebb része a már meglévő könyvtári állományból mint datálatlan (keltezetlen) nyomtatvány került elő. Az 1946 utáni beszerzésekkel együtt az 1949. évi revízió szerint a tár állománya 1089 kötet volt. Az 1949–1964 között vásárolt tizenhárom ősnymtatvány a vétellel történő gyarapodások között jelentősnek számít. Gyarapodott az ősnymtatványok száma az Országos Könyvtárügyi Tanács állománygyarapítási és könyvforgalmi szakbizottságának 1960. VI. 30-án hozott döntése alapján is, mely szerint az ősnymtatványok szétosztásánál elsőként a nemzeti könyvtár, másodikként az Egyetemi Könyvtár igényelhet az 1952–1954 között állami tulajdonba vett 1500 előtt készült nyomtatványokból. E döntés alapján tizenegy kötettel bővült a tár 1962. decemberig. A gyarapodás lényegében azóta is folyamatos, bár nagyon lassú a beszerzés anyagi nehézségei miatt.

A könyvtár jelenleg az 1200-nál több bibliográfiai egységet őrző ősnymtatványával Magyarország harmadik legnagyobb *incunabulum*-gyűjteménye. Több olyan kötettel bír, amely ezeknek a kiadásoknak az egyetlen ismert példánya.²⁸ Kiemelkedő jelentőségűek azok az ősnymtatványok – így például a

²⁶ Tervbe vették e katalógus nyomtatott megjelentetését, ami azonban kétszer is elmaradt az újabb ősnymtatványok előkerülése miatt.

²⁷ A katalógus alapján a XVIII. század vége óta jelentősen tovább bővült az állomány, összesen 972 ősnymtatvány kötetet tartottak ekkor számon, melyhez hozzá kell számolni még kb. 40 datálatlan, később a gyűjteménybe sorolt kötetet.

²⁸ Az ősnymtatványok jelzete – más hazai ősnymtatvány-gyűjteményekhez hasonlóan – az 'Inc' rövidítésből és numerus currens arab számból áll. Az ősnymtatványok úgynevezett rövid címleírása ma már elektronikus formában is elérhető, s a könyvtár tervbe vette a könyvészeti leírások bővített formátumú, a kötetek egyéni jellegzetességeire is figyelő leírások elkészítését. Utóbbit mindez ideig erőteljesen nehezítette egy, a tár egészét jellemző sajátosság, a kötetek hosszú időszakot átívelő intenzív használtsága miatt a hiányos példányok sokasága. A nagyon sok esetben, szinte általában hiányzó első és utolsó levelek, sérült könyvtestek, töredékesen fennmaradt lapok éppúgy lelassítják az azonosítást, mint a bővített feldolgozást. Ugyanakkor a köteteknek ez a sajátos állapota nem véletlenszerű, hanem a korszakokon át tartó folyamatos, általában oktatási vagy tanulási tevékenység következménye. Ez az utóbbi körülmény ugyanakkor különösen becessé teszi a gyűjteményt, mivel az egyes kötetek nem csupán könyv- és könyvtártörténeti jelentőségűek, hanem oktatás- és művelődéstörténeti sajátosságokat is hordoznak. E sajátosságok jelentős része a gyűjteménybe kerülés (proveniencia) tényével kiegészítve új kontextusba helyezik a tár egészét, s együttes megközelítésük országos történettudományi, irodalomtörténeti és pedagógia-történeti érdeklődésre tarthat számot. A gyűjtemény történetét – mint arról már esett szó – Vértessy Miklós foglalta össze tizenhét oldalon 1964-ben (*Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története* = *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* 2 (1964) 109–126.). A tár egészéről azóta nem készült újabb, mértékadó szaktudományos publikáció. Legutóbb az Egyetemi Könyvtár 450 éves

Chronica Hungarorum (Buda, 1473, Andreas Hess; Inc. 10) itt őrzött, végig rubrikált példánya –, melyek a kutatás tanúsága szerint megjelenésük óta magyarországi tulajdonban vannak.²⁹ Fontos megemlíteni az egykor a budai királyi kápolna (Capella Regis) könyvtárában őrzött Aurelius Augustinus, *De Civitate Dei* (Roma, 1474, U. Han – S. N. Chardella; Inc. 16) országos unikum példányt is. Egy Velencében 1475-ben nyomtatott *Biblia* a könyvtárban őrzött legkorábbi nyomtatott Biblia, melyet 1476-ban Budán vásárolt meg egy Ágoston nevű zág-rábi domonkos szerzetes.

13. kép. A könyvtár legrégebbi nyomtatott Bibliája (Venezia, 1475), 415v–416r, Inc28

Egy másik ősnymotvány *Bibliát* egykor valószínűleg Istvánffy Miklós könyvtárában őriztek, akihez a kötet egy XVIII. századi legenda szerint a Bibliotheca Corviniána állományából került.³⁰

múltjába helyezett kétnyelvű művelődéstörténeti bemutatás készült a könyvtár ősnymotványairól (Knapp Éva: *Ősnymotvány-gyűjtemény – Collection of Incunabula*. = Knapp Éva – Szögi László, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára – University Library of Eötvös Loránd University*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, 2012, 94–111). A tár egyes példányairól folyamatosan jelennek meg tudományos szaktanulmányok (az egyik legutóbbi publikáció: Anna Tűskés, *A Copy by Israhel van Meckenem of the Luke the Evangelist in Circle Engraving by Master E. S. in the University Library of Budapest* = Arbeitskreis Bild Druck Papier Tagungsband Modena 2010, Hrsg. Wolfgang Brückner, Konrad Vanja, Detlef Lorenz, Alberto Milano, Sigrid Nagy, Münster – New York – München – Berlin, Waxmann, 2011, 148–153).

²⁹ A *Chronica Hungarorum* e példányát a könyvtár múzeumi tárgyakért kapta cserébe 1875-ben a mai Országos Széchényi Könyvtár elődjétől, a Nemzeti Múzeum Könyvtáratól.

³⁰ A példákat folytatva, Antoninus Florentinus, *Confessionaljének* ([In Hungaria] 1477 [typ. Confessionalis]; Inc. 46) 'A' változatát 1633 óta, azaz az egyetem megalapítása előtti időtől folyamatosan őrzi a könyvtár.

14. kép. Istvánffy Miklós történetíró Bibliája (Venezia, 1476), valószínűleg a Bibliotheca Corvinianából származik. Inc1016 3v

A kötetek egykori tulajdonosi köre nagyon széles, neves humanisták, így például Váradi Péter, idősebb Henckel János (Inc. 179), Mosóczy Zakariás (Inc. 550) éppúgy megtalálhatók közöttük, mint nevezetes magyarországi szerzetesrendi könyvtár (Lövöld = Városlőd karthauzi kolostor, Inc. 139), vagy szerzetes (Hadnagy Bálint budaszentlőrinci pálos szerzetes és hitszónok (1460/70 k. – 1537), Inc. 372³¹).

15. kép. A neves humanista Váradi Péter Decretalis-a (Venezia, 1479), 2r Inc65

³¹ Az egykor Hadnagy Bálint által használt kötetet később, 1628-ban a lepoglavai pálos kolostor könyvtárában őrizték, majd a II. József kori szerzetesrend-feloszlatások következtében szálították be a mai könyvtár jogelőd könyvtárába.

A tár tervbe vett elektronikus feltárásának eredményeként fény derülhet a történeti könyvtárak és tulajdonosaik, valamint használóik összetett kapcsolatrendszerére, s ez messzemenően gazdagíthatja a világi és egyházi tulajdonosok részletekbe menő kapcsolatának „működési” formáit, mechanizmusát.

Rezümé

A dolgozat bemutatja az ELTE Egyetemi Könyvtár ősnymotványait, mely az ország harmadik legjelentősebb Ősnymotvány-gyűjteménye (Incunabula). A gyűjtemény a könyvtár történetének kezdetétől folyamatosan gyarapodott, törzsgyűjteménnyé alakítása és máig érvényes összerendezése 1879–1882 között zajlott. Az állomány számba vétele megtalálható a magyarországi közgyűjtemények országos ősnymotvány-állományát feltáró nyomtatott katalógusban (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ediderunt Géza Sajó, Erzsébet Soltész, I–II, Budapestini 1970 Akadémiai Kiadó). A gyűjtemény a könyvtár egyetlen olyan tára, mely hungaricum nyomtatványokat is őriz, azaz 1500. december 31-e előtt Magyarországon, illetve magyar szerzőktől megjelent műveket. A tár a felállítását követő száz évben mintegy száz művel gyarapodott. Ezek nem elsősorban vásárlások útján, hanem a könyvtár raktáráiból, átsorolással kerültek a gyűjteménybe.

The Incunable Collection of the ELTE University Library

The paper presents the incunable collection of the ELTE University Library, which is the third largest one in the country. The collection has been continuously augmented since the beginnings of the history of the library, its even now existing structure had been formed between 1879 and 1882. The apiece survey of the collection can be found in the printed catalogue that reviews and describes all the incunable collections that are in the possession of public libraries, archives and museums in Hungary. (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, ediderunt Géza Sajó, Erzsébet Soltész, I–II, Budapestini 1970 Akadémiai Kiadó). This is the only collection of the library that includes Hungarica prints, namely works that were printed before 31st December 1500, and they originate either from Hungary or they were written by Hungarian author. The century that followed the organization of the collection had augmented it with ca. a hundred works. Not the purchasing was the cause of this accession, but rather finding items in other storages of the library and relocating, recategorizing them.

KNAPP ÉVA

főtanácsos, tudományos ügyek referense
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár